

Враховання судом обмеженої осудності особи при призначенні їй покарання

*Зайцев О.В., викладач спеціальної кафедри № 2
Інституту підготовки слідчих кадрів для Служби
безпеки України у складі Національної юридичної
академії України ім. Ярослава Мудрого*

Згідно з Кримінальним кодексом України (далі — КК) здатність особи усвідомлювати свої дії або бездіяльність і керувати ними під час вчинення злочину може бути виражена в певній мірі — у двох різних ступенях. Тому поряд з осудністю (ч. 1 ст. 19 КК України) і неосудністю (ч. 2 ст. 19 КК України) у Кримінальному кодексі України вперше з'явилася стаття про обмежену осудність.

Незважаючи на закріплення в законодавстві, питання обмеженої осудності є гостро дискусійною проблемою для науки кримінального права і правозастосовчої практики. Неоднозначне тлумачення ст. 20 КК України спричинило розбіжності у поглядах вчених: одні вважають це поняття необхідним та пропонують вдосконалити його¹, інші ж — наполягають на виключенні статті про обмежену осудність із КК України². Не всі аспекти цієї проблеми одержали достатнє висвітлення в науці або ж є суперечливими. Багато важливих питань залишаються спірними та невирішеними, зокрема враховання судом обмеженої осудності особи при призначенні їй покарання.

У частині 1 ст. 20 КК України зазначено, що "підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною..."³. Згідно ж із ч. 2 цієї статті "визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання"⁴. Виникає питання: а як саме враховується? Однак у самому тексті статті точної відповіді немає. Можливо, відсутність чітких вказівок пояснюється тим, що враховання або ігнорування особливого психічного стану обвинуваченого віддається на розсуд суду і визначається оцінкою ролі цієї обставини у формуванні злочинної поведінки. Проте матеріали практики застосування ст. 20 КК України свідчать, що відсутність

¹ Приходько Т.М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія Міністерства внутрішніх справ України. — К., 2001. — С. 16.

² Лень В.В. Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Запорізький юридичний ін-т Міністерства внутрішніх справ України. — Харків, 2003. — С. 8; Трубников В.М., Васильев А.А. Формула вменяемости и невменяемости: их соотношение и значение для уголовной ответственности // Право і безпека. — 2002. — № 3. — С. 99; Васильев А.А. Проблеми осудності в кримінальному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національний ун-т Міністерства внутрішніх справ України. — Харків, 2005. — С. 10—11.

³ Кримінальний кодекс України: Офіційний текст. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — С. 10.

⁴ Там само.

у законі чіткого припису про кримінально-правові наслідки визнання особи обмежено осудною призводить до суттєвих помилок у судовій діяльності¹.

Уявляється, що зазначена неясність формулювання ст. 20 КК України є її недоліком, і тому необхідно розглянути можливі варіанти врахування судом обмеженої осудності особи при призначенні їй покарання.

Уявляється, що зазначена неясність формулювання ст. 20 КК України є її недоліком, і тому необхідно розглянути можливі варіанти врахування судом обмеженої осудності особи при призначенні їй покарання.

Вивчення історії виникнення і розвитку вчення про обмежену осудність свідчить, що найпоширенішою у кримінально-правовій літературі, як до 1917 року², так і в радянській літературі³, є пропозиція вважати факт визнання судом особи обмежено осудною обов'язковою або факультативною обставиною, яка пом'якшує покарання.

Таке уявлення широко відстоюється в сучасній українській юридичній літературі. Зазначається, що обмежена осудність не міститься серед обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання (ст. 66, 67 КК України). У ч. 3 ст. 67 КК вказано, що при призначенні покарання суд не має права визнати такими, що його обтяжують, обставини, не зазначені в ч. 1 ст. 67 КК України. Отже, на відміну від обставин, які пом'якшують покарання, перелік обставин, які його обтяжують, є вичерпним і розширенню ні за яких умов не підлягає. Зазначене дає підставу багатьом українським вченим тлумачити положення ч. 2 ст. 20 КК України так, що обмежена осудність підлягає врахуванню при призначенні покарання тільки в бік його пом'якшення. Однак щодо обов'язковості пом'якшення покарання особам, визнаним судом обмежено осудними, позиції дослідників різні.

Одні автори пропонують враховувати обмежену осудність при призначенні покарання як обставину, що пом'якшує покарання у всіх випадках. Вони виходять із сутності цього поняття, яке характеризує ступінь

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 22 січня 2004 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2004. — № 4. — С. 24—25; Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягненням їх у злочинну діяльність // Практика судів України з кримінальних справ (2001—2005) / За заг. ред. В.Т. Маляренка, В.В. Сташиса; Укладачі: В.В. Сташис, В.І. Тютюгін. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — С. 403.

² Див., напр.: Спасович В. Учебник уголовного права. Том I (Выпуск первый). — СПб.: В типографии Иосафата Огрызко, 1863. — С. 118; Извлечения из иностранных сочинений, упоминаемых в объяснительной записке по вопросам относящимся к учению о преступных деяниях и наказаниях вообще. Составлено С.М. Латышевым. Под рук. члена ред. ком. Н.С. Таганцева. — Вып. 1. — Т. VI. — СПб.: Тип-я правит-го Сената, 1892. — С. 215; Познышев С.В. Основные начала науки уголовного права. Общая часть. — Изд-е 2-е, испр. и доп. — М.: Изд. А.А. Карцева, 1912. — С. 199—202.

³ Трахтеров В.С. Кримінальна відповідальність психічно неповновартих. — Харків: Держтрест "Харполіграф", школа ФЗУ ім. А.В. Багінського, 1930. — С. 156; Ошеревич Б.К. К вопросу о степенях виновности // Ученые записки ВИЮН. — 1940. — Вып. 1. — С. 68; Чечель Г.И. Об учете психических аномалий виновного в совершении преступления при определении ответственности // Ученые записки Саратовского юрид. ин-та им. Д.И. Курского. — Вып. XIX. — Часть 2 (Сб. работ аспирантов и соискателей). Отв. ред. А.Б. Венгеров, 1970. — С. 174—179; Астемиров З.А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних (теоретическое введение в изучение спецкурса); Учебное пособие / Под ред. д.ю.н. проф. Н.А. Стручкова. — М.: Высшая школа МВД СССР, 1970. — С. 38; Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии. — М.: Наука, 1987. — С. 144—146.

(певну міру) усвідомлення суб'єктом злочину суспільної небезпеки своєї поведінки та ступінь спроможності керувати своїми діями¹.

Інші вчені пов'язують врахування обмеженої осудності при призначенні покарання лише з можливістю його пом'якшення. При цьому автори посилаються на загальне формулювання ч. 2 ст. 20 КК України, яка надає можливість вільно трактувати врахування обмеженої осудності при призначенні особі покарання².

Т.М. Арсенюк, наприклад, посилається на ст. 69 КК України, яка передбачає урахування судом особи винного у разі призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. Автор зазначає, що патологічні особливості психіки, які не виключають осудності, і їх вплив на злочинну поведінку повинні вивчатись і враховуватись судом індивідуально у кожній справі. Однак автор звертає увагу на те, що обмежену осудність не слід автоматично розглядати як обставину, яка пом'якшує покарання. Вона може бути не прийнята до уваги судом і не вплинути на міру покарання. Тобто обмежена осудність є обставиною, яку повинен враховувати суд, але вона може й не бути обставиною, яка пом'якшує кримінальну відповідальність або є нейтральною при визначенні міри покарання³.

Такий же підхід до осіб із психічним розладом, що не виключає осудності, тобто можливості пом'якшення покарання, поширений у російській літературі⁴.

¹ Матишевський П.С. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. вузів і фак. — К.: А.С.К., 2001. — С. 128—129; Навроцький В.О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). — К.: Атіка, 2001. — С. 17; Приходько Т.М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія МВС України. — К., 2001. — С. 13; Ходимчук О.О. Насильницька злочинність осіб з психічними аномаліями та її запобігання: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 // Національна академія Міністерства внутрішніх справ України. — К., 2005. — С. 14.

² Музика А.А. у кн.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. — К.: Атіка, 2003. — С. 66; Трубников В.М., Яровой А.А. Принудительные меры медицинского характера и принудительное лечение: проблемы, поиски, решения // Право і безпека. — 2003/2'3. — С. 139; Яценко С.С. у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. 4-тє вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. С.С. Яценко. — К.: А.С.К., 2005. — С. 33.

³ Арсенюк Т.М. у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. За заг. ред. В.Г. Гончаренка, П.П. Андрушка. — Книга 1. (Загальна частина). — К.: Форум, 2005. — С. 67.

⁴ Див., напр.: Кауфман М.А. Некоторые вопросы применения норм Общей части УК РФ // Государство и право. — 2000. — № 6. — С. 59; Колмаков П.А. Проблемы правового регулирования принудительных мер медицинского характера. — Сыктывкар: Сыктывкарский ун-т, 2001. — С. 41; Мясников О. О смягчающих наказание обстоятельствах, не указанных в законе // Российская юстиция. — 2001. — № 4. — С. 51—52; Щепельков В.Ф. Субъект преступления: преодоление пробелов уголовного закона // Журнал российского права. — 2002. — № 2. — С. 62; Иванов Н.Г. Модельный уголовный кодекс: Общая часть. Опус № 1: Монография. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. — С. 101; Волженкін Б.В. у кн.: Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Ответ. ред. В.М. Лебедев. — 5-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрайт-Издат, 2006. — С. 73; Наумов А.В. у кн.: Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учебник [М.П. Журавлев и др.]; Под общ. ред. А.И. Рарога. 5-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. — С. 122; Коряковцев В.В., Питулько К.В. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. 2-е изд. — СПб.: Питер, 2006. — С. 52; Полубінська С.В. у кн.: Учебно-практический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Изд. 2-е, испр. и доп. / Под общей ред. А.Э. Жалинского. — М.: Изд-во Эксмо, 2006. — С. 90.

Вивчення зарубіжного законодавства дозволяє стверджувати, що законодавці багатьох країн різних правових систем, наприклад Австрії¹, Англії², Вірменії³, Ізраїлю⁴, Казахстану⁵, Кореї⁶, Латвії⁷, Литви⁸, Польщі⁹, Сан-Маріно¹⁰, Таїланду¹¹, Туркменістану¹², Туреччини¹³, ФРН¹⁴, Швейцарії¹⁵, Японії¹⁶, закріпили у Кримінальних кодексах положення, згідно з яким наявність в особи, яка вчинила злочин, психічного розладу, котрий обмежив її інтелектуально-вольові здатності, в обов'язковому або факультативному порядку враховується судом при визначенні покарання як обставина, що його пом'якшує.

Цим же шляхом, незважаючи на відсутність вказівки про необхідність такого врахування обмеженої осудності у ст. 20 КК України, пішла й судова практика в Україні, про що свідчать матеріали вивчених кримінальних справ¹⁷.

¹ Уголовный кодекс Австрии / Пер. с нем. — М.: Зерцало-М, 2001. — С. 22.

² Никифоров А.С. Ответственность за убийство в современном континентально-европейском и англо-американском уголовном праве // ПРАВО И ПОЛИТИКА. — 2000. — № 8. — С. 62.

³ Уголовный кодекс Республики Армения. — СПб.: Изд-во "Юридический центр Пресс", 2004. — С. 83.

⁴ Закон об уголовном праве Израиля / Предисловие, пер. с иврита: магистр права (LLM) М. Дорфман; науч. ред. к.ю.н. Н.И. Мацнев. — СПб.: Изд-во Р. Асланова "Юридический Центр Пресс", 2005. — С. 268.

⁵ Уголовный кодекс Республики Казахстан. — СПб.: Изд-во "Юридический центр Пресс", 2001. — С. 41—42.

⁶ Уголовный кодекс Республики Корея / Научн. ред. и предисловие д.ю.н. проф. А.И. Коробеева; пер. с корейского канд. филолог. наук В.В. Верхоляка. — СПб.: Изд-во "Юридический Центр Пресс", 2004. — С. 46.

⁷ Уголовный кодекс Латвийской Республики. — СПб.: Изд-во "Юридический центр Пресс", 2001. — С. 56—57.

⁸ Уголовный кодекс Литовской Республики. — СПб.: Изд-во "Юридический центр Пресс", 2003. — С. 131—132.

⁹ Уголовный кодекс Республики Польша / Пер. с польск. Барилевич Д.А. и др.; Под общ. ред. Н.Ф. Кузнецовой. — Мн.: Тесей, 1998. — С. 15.

¹⁰ Уголовный кодекс Республики Сан-Марино. — СПб.: "Юридический центр Пресс", 2002. — С. 36.

¹¹ Уголовный кодекс Таиланда / Научн. ред. и предисловие д.ю.н. проф. А.И. Коробеева, д.ю.н. проф. Ю.В. Голика. — СПб.: Изд-во "Юридический Центр Пресс", 2005. — С. 52.

¹² Уголовный кодекс Туркменистана. — Ашгабад: Туркменистан, 1997. — С. 9, 20.

¹³ Уголовный кодекс Турции / Научн. ред. и перевод Н. Сафарова и Х. Бабаева. — СПб.: "Юридический центр Пресс", 2003. — С. 59.

¹⁴ Уголовный кодекс ФРГ / Пер. с нем. — М.: ИКД "Зерцало-М", 2001. — С. 16; Жалинский А.Э. Современное немецкое уголовное право. — М.: ТК Велби, Изд-во "Проспект", 2006. — С. 222.

¹⁵ Уголовный кодекс Швейцарии / Пер. с нем. — М.: Изд-во "Зерцало", 2000. — С. 8.

¹⁶ Уголовный кодекс Японии / Науч. ред. и предисл. докт. юрид. наук, проф. А.И. Коробеева. — СПб.: Изд-во "Юридический центр Пресс", 2002. — С. 52.

¹⁷ Вирок Київського районного суду м. Харкова у справі № 1-510/2 // Архів Київського районного суду м. Харкова за 2004 р., справа № 1-510/2; Вирок Московського районного суду м. Харкова у справі № 1-26 // Архів Московського районного суду м. Харкова за 2005 р., справа № 1-26; Ухвала судової колегії судової палати у кримінальних справах апеляційного суду Харківської області у справі № 11-1145 // Архів апеляційного суду Харківської області за 2005 р., справа № 11-1145.

Аргументація пом'якшення покарання особам, визнаним обмежено осудними, обґрунтовується впливом психічного розладу на усвідомлену поведінку особи, що відображається на її психічному стані під час вчинення злочину як обмеження значною мірою інтелектуально-вольових здатностей. У цьому аспекті не втратив актуальності вираз В.С. Трахтерова, який з даного питання писав: "Поняття зменшеної осудності стосується тих осудних, які через стан їх психічних сил заслуговують, з погляду справедливості, на менше покарання. Мова йде тут не про людяність, а про справедливість"¹.

Тим часом є й супротивники зазначеного підходу. Так, наприклад, М.С. Таганцев неодноразово виступав проти беззастережного пом'якшення покарання особам із психічними розладами, які вчинили злочин: "Моральне притуплення, психічна невірноваженість, психічне виродження можуть виявитися у таких кривавих злодіяннях, що навіть крайні прихильники антрополого-психіатричних поглядів на злочинність не зважуються рекомендувати у цих випадках поблажливість, а пропонують щодо них більш-менш круті заходи охорони"².

О.М. Халецький у 40-х роках ХХ сторіччя стверджував: "Поняття зменшеної осудності і пом'якшення у зв'язку із цим заходів соціального захисту слід вважати невірним і з юридичної, і з психіатричної точки зору. Воно веде до відступу на позиції особливого роду еквівалентності: чим менше осудність, тим менше й міра соціального захисту"³. Цю критичну позицію і сьогодні поділяють й інші автори⁴.

Викликає сумнів обґрунтованість позиції С.Ф. Мілюкова, який, посилаючись на значну кількість осудних осіб із психічними розладами, котрі вчиняють злочини, пропонує викласти ч. 2 ст. 22 КК Російської Федерації в наступній редакції: "Психічний розлад, що не виключає осудності, залежно від впливу на характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого і особистості винного, може враховуватися як обставина, що пом'якшує або обтяжує покарання"⁴.

Р.І. Михеєв також бачить можливість розглядати обмежену осудність при призначенні покарання за вчинений злочин як обтяжуючу обставину у випадку "використання" психогенетичних аномалій для вчинення злочину⁵.

Уявляється, що пропозиції С.Ф. Мілюкова та Р.І. Михеєва не є прийнятними. Наявність у злочинця психічного розладу не може однозначно ні

¹ Трахтеров В.С. Кримінальна відповідальність психічно неповновартих. — Харків: Держтрест "Харполіграф", школа ФЗУ ім. А.В. Багинського, 1930. — С. 158—159.

² Таганцев Н.С. Курс русского уголовного права. Часть Общая. Кн. 1: Учение о преступлении. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1874. — С. 70—71; Таганцев Н.С.. Русское уголовное право. Часть общая. Том 2: Лекции. — СПб.: Государственная типография, 1902. — С. 412—413.

³ Халецкий А.М. Понятие "уменьшенной вменяемости" в судебно-психиатрической оценке психопатий // Психопатии и их судебно-психиатрическое значение. — М., 1934. — С. 105.

⁴ Милюков С.Ф. Российское уголовное законодательство: опыт критического анализа. — СПб.: СПБИНВЭСЭП, Знание, 2000. — С. 57.

⁵ Михеев Р.И. Проблемы вменяемости, вины и уголовной ответственности (Теория и практика): Дисс. ... д-ра юрид. наук в форме научного доклада по совокупности опубликованных работ, выполняющего также функции автореферата: 12.00.08. — М., 1995. — С. 59.

пом'якшувати, ні обтяжувати покарання за вчинений злочин. Слід відзначити, що обтяження покарання особі у зв'язку з наявністю психічного розладу порушує права людини, на що звертається увага в Резолюції 46/119 "Захист осіб із психічними захворюваннями та поліпшення психіатричної допомоги", прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 18 лютого 1992 року. Відповідно до Резолюції "не допускається ніякої дискримінації на підставі психічного захворювання"¹.

На думку деяких авторів, усвідомлена відмова особи від доступних їй заходів безпеки та свідоме ухилення від одержання психіатричної допомоги можуть розглядатися при призначенні покарання особі, визнаній судом обмежено осудною, як обставини, що обтяжують покарання². Ця пропозиція спірна, тому що встановити обов'язок лікуватися особі із психічним розладом, що не є тяжким, без врахування підстав, передбачених Законом України "Про психіатричну допомогу", неможливо. При іншому рішенні наслідком буде необґрунтоване обтяження покарання таким особам.

Н.А. Орловська вважає, що особа взагалі не повинна визнаватися обмежено осудною в тому випадку, якщо вона з метою вчинення злочину привела свою свідомість яким-небудь способом у стан розладу, що істотно порушило її можливість усвідомлювати своє діяння або керувати ним³. А.В. Шидловський вказує, що пом'якшення покарання не повинно застосовуватися, якщо винний сам викликав такий стан із наміром вчинити злочин⁴. Таку ж думку висловлює А.В. Кисляков, мотивуючи її можливістю особи відмовитися від вчинення злочину при усвідомленні того, що вживання алкоголю може викликати у неї загострення психічного розладу⁵.

Однак підтвердження можливості таких випадків у судовій психіатрії немає. Заперечують висловлене названими авторами положення 100% опитаних лікарів — судово-психіатричних експертів Міжобласного центру судово-психіатричних експертиз Харківської обласної клінічної психіатричної лікарні № 3.

Крім прихильників обов'язкового пом'якшення покарання обмежено осудним і їхніх супротивників є автори, які пропонують диференційо-

¹ Резолюція 46/119 "Захист осіб із психічними захворюваннями і поліпшення психіатричної допомоги". Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 лютого 1992 р по доповіді Третього комітету // http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_905

² Михеев Р.И. Проблемы вменяемости, вины и уголовной ответственности (Теория и практика): Дисс... д-ра юрид. наук в форме научного доклада по совокупности опубликованных работ, выполняющего также функции автореферата: 12.00.08. — М., 1995. — С. 59; Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступное поведение и психические аномалии. — М.: Спарк, 1998. — С. 164; Цымбал Е. Ограниченная вменяемость: дискуссионные вопросы теории и правоприменительной практики // Уголовное право. — 2002. — № 1. — С. 61.

³ Орловська Н.А. Осудність та її види. (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Одеська Національна юридична академія. — Одеса, 2001. — С. 16.

⁴ Шидловский А.В. Институт назначения наказания в уголовном праве Республики Беларусь: Системно-функциональный анализ: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Белорус. гос. ун-т. — Мн., 2002. — С. 10.

⁵ Кисляков А.В. Уголовная ответственность и исполнение наказания в отношении лиц, страдающих психическими расстройствами, не исключаяющими вменяемости: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Академия права и управления Министерства юстиции Российской Федерации. — Рязань, 2004. — С. 22.

ваний підхід до вирішення зазначеного питання. Наприклад, Г.В. Назаренко формулює свою пропозицію, ґрунтуючись на формах вини злочинця. Він вказує, що пом'якшення покарання особам із психічними розладами не завжди припустиме, тому що причинами вчинення умисних злочинів є антисуспільні погляди і установки особистості, а не психічні розлади. Разом з тим автор пропонує по-іншому підходити до покарання цієї групи осіб, які вчинили необережні злочини. У зв'язку з тим, що психічні розлади уповільнюють психічні реакції осіб, утруднюють сприйняття навколишнього оточення і прогнозування наслідків своїх дій, у випадку вчинення необережних злочинів вони (розлади) можуть враховуватися при призначенні покарання як пом'якшуючі обставини за наявності прямого зв'язку між наслідками, які наступили, і психічними розладами¹.

Висловлені судження заслуговують на увагу, хоча й викликають певні застереження. По-перше, важко погодитися з твердженням про те, що причинами умисних злочинів є тільки антисуспільні погляди і установки особистості, наприклад сумнівним є цей аргумент щодо складів злочинів, передбачених ст. 116 КК України "Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання", ст. 117 КК України "Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини", ст. 118 КК України "Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця". По-друге, якщо такі установки є суттю психічного розладу (наприклад, диссоціального розладу особистості², універсальність пропозиції губиться.

Уявляється, що для визначення кримінально-правових наслідків визнання особи обмежено осудною слід враховувати принципи призначення покарання, а саме законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання³.

Особливої уваги заслуговують принципи справедливості та індивідуалізації покарання. *Справедливість* покарання полягає насамперед у тому, що воно повинно відповідати загальнолюдським цінностям, моральним засадам суспільства і переконувати громадян у правильності судової політики. *Індивідуалізація* виражається, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, в урахуванні судом при призначенні покарання ступеня тяжкості вчиненого злочину, особистості винного і обставин, які пом'якшують або обтяжують покарання⁴.

Психічні розлади відіграють важливу роль не тільки в необережних, але й в умисних злочинах. Наприклад, у багатьох психічних розладах

¹ Назаренко Н.Г. Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния. — М., 2001. — С. 157.

² Психические расстройства и расстройства поведения (F00 — F99) (Класс V МКБ-10, адаптированный для использования в Российской Федерации) / Под общей редакцией Казаковцева Б.А., Голанда В.Б. — М.: Минздрав России, 1998. — С. 201.

³ Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму Верховного суду України від 24 жовтня 2003 року № 7 // Вісник Верховного Суду України. — 2003 — № 6. — С. 14.

⁴ Бажанов М.І. у кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 2-е вид., перероб. і допов. — Київ: Юрінком Інтер, 2004. — С. 365—367.

можна виділити риси, які не є соціально схвалюваними. Насамперед це схильність до агресії, дратівливість, нестійкість. У той же час ці розлади одночасно характеризуються рисами, що дозволяють розраховувати на поблажливе ставлення суспільства, наприклад нездатність до прогнозу, недостатнє врахування ситуації.

Незважаючи на певну кількість злочинців із психічними розладами, слід розуміти, що наявність в особи психічного розладу не є підставою автоматичного визнання її обмежено осудною. Це лише характеристика здоров'я людини. Для поняття "обмежена осудність" характерний зв'язок не з будь-якими діями, а тільки із кримінально карними; воно обумовлене не будь-якими порушеннями психічної діяльності, а тільки психічними розладами, що не є тяжкими; обмеження інтелектуально-вольових здатностей людини виражається певним ступенем, а саме значною мірою.

Таким чином, обмежена осудність є ознакою суб'єкта злочину і, як уявляється, повинна враховуватися при реалізації кримінальної відповідальності. Вона відображає не тільки індивідуальні особливості особи, зокрема стан психічного здоров'я, а констатує обмеження значною мірою її інтелектуально-вольових здатностей під час вчинення злочину внаслідок психічного розладу, який не є тяжким.

Слід зазначити, що в проектах КК України з 1994 р. по 1999 р.¹ підготовлених робочою групою Кабінету Міністрів України, у тому числі й прийнятому Верховною Радою України у першому читанні, у статті про обмежену осудність було вказано на її врахування при призначенні покарання саме як обставини, що пом'якшує відповідальність².

Необхідно звернути увагу на той факт, що Пленум Верховного Суду України у своїй постанові від 3 червня 2005 р. № 7 "Про практику застосування примусових заходів медичного характеру і примусового лікування" визнав правильною практику тих судів, які враховують обмежену осудність при призначенні засудженому покарання як пом'якшуючу покарання обставину³.

У той же час розгляд проблеми обмеженої осудності приводить до висновку, що не у всіх випадках застосування ст. 20 КК України можна однозначно говорити про наявність підстав для обов'язкового пом'якшення покарання такій особі. Пов'язано це насамперед з тим, що суб'єкт злочину, визнаний обмежено осудним, може вчинити будь-який злочин, передбачений Особливою частиною КК України, і залежно від обставин справи особа і вчинене нею діяння можуть характеризуватися різним

¹ Проект Кримінального кодексу України, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України. Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. — Книга 5 (1994 р.). — С. 122—129.

² Проект Кримінального кодексу України, прийнятий Верховною Радою у першому читанні 10.09.1998 р. Законопроект № 1029 // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України. Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. — Книга 12 (1997—1998 рр.). — С. 222—325.

³ Про судову практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 3 червня 2005 року № 7 // Вісник Верховного Суду України. — 2005. — № 6 (58). — С. 6.

ступенем суспільної небезпеки. Слід погодитися, що наявність психічних розладів, які суттєво порушують сферу усвідомленої регуляції поведінки людини, може знайти прояв у зниженні інтелектуально-вольових здатностей особи при вчиненні, наприклад, насильницьких або майнових злочинів. У той же час механізм злочинної поведінки складний. Він завжди включає декілька елементів. Психічний розлад здатен виступити тільки як один із них і лише у взаємодії з іншими факторами.

Зокрема, кримінологи відзначають, що психічні розлади можна віднести до обставин, які сприяють вчиненню злочину, але зовсім не обумовлюють його¹. Судові психіатри у свою чергу наголошують, що навіть для визнання психічного розладу обставиною, яка сприяє вчиненню злочину, необхідно знати не тільки характеристики самого розладу, а й інші обставини, котрі обумовили злочинну поведінку (соціальні, психологічні, ситуаційні та ін.). У результаті не виключені випадки, коли психічний розлад може виступити у ролі обставини, яка сприяє вчиненню злочину, та обставини, котра йому перешкоджає. Щодо деяких злочинів воно може бути зовсім нейтральним².

У той же час кожна людська дія є психологічним актом, більш чи менш насиченим переживанням. Як зазначав С.Л. Рубінштейн: "Природа людського поступку визначається ставленням людини до людини та оточуючого її світу, яке міститься у ньому, та виражається в її мотивах та цілях"³. Психічні розлади асимілюються особистістю, усвідомлюються як такі особливості, що належать їй. Вони впливають на характер прийняття рішень, надають своєрідності поведінці особи, але не лишають її здатності відображати навколишній світ та забезпечувати усвідомлене керівництво нею. Соціальні фактори залишаються домінуючими для таких осіб, і ці особи не повинні потурати своїм нездоровим нахилам та пристрастям, які можуть призвести до вчинення злочину.

На основі викладеного уявляється доцільним вчинення злочину особою, визнаною обмежено осудною, вважати обставиною, яка може пом'якшити покарання. Такий диференційований підхід є принципово новим для інституту обставин, які пом'якшують покарання, але проведений аналіз сутності обмеженої осудності і врахування домінуючого положення в науці про соціально-психологічні детермінанти злочинної поведінки дають підстави порушувати питання про осудності оцінку залежно від характеру вчиненого особою злочину. Таке врахування обмеженої осуд-

¹ Про це докладніше: Кузнецова Н.Ф. у кн.: Кримінологія / Под ред. проф. Н.Ф. Кузнецовой, проф. Г.М. Миньковского. — М.: Издательство БЕК, 1998. — С. 122—123; Антонян Ю.М. у кн.: Кримінологія: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2002. — С. 137; Даньшин І.М. у кн.: Кримінологія: Загальна та Особлива частини: [Підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів] / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодєд; За ред. І.М. Даньшина. — Харків: Право, 2003. — С. 69—70.

² Шишков С.М. у кн.: Судебная психиатрия: Учебник / Под ред. проф. А.С. Дмитриева, проф. Т.В. Клименко. — М.: Юристъ, 1998. — С. 144—145; Котов В.П., Мальцева М.М. у кн.: Руководство по судебной психиатрии / Под ред. Т.Б. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича, А.А. Ткаченко. — М.: Медицина, 2004. — С. 431.

³ Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер Ком, 1998. — С. 24.

ності особи повинне бути правом, а не обов'язком суду, котрий має навести мотиви свого рішення у вирокі.

Слід відмітити, що подібний вибірковий підхід уже використовувався законодавцем до обставин, які обтяжують покарання. Встановлюючи вичерпний перелік обставин, які обтяжують покарання, закон у п. 11 ч. 1 ст. 41 КК УРСР 1960 р. надавав суду право, залежно від характеру вчиненого злочину, не визнавати стан сп'яніння обставиною, що обтяжує покарання. Якщо в зазначеному Кодексі такий підхід застосовувався тільки щодо однієї обставини — стану сп'яніння, то в КК України 2001 року цей підхід, передбачений у ч. 2 ст. 67, застосовується вже до семи із тринадцяти обставин.

Таким чином, вищевикладений аналіз кримінально-правової літератури та судової практики дозволяє зробити висновок про те, що визнання особи обмежено осудною може бути враховано судом при призначенні покарання тільки як обставина, що його пом'якшує. Це відповідає принципам справедливості та гуманності покарання, а також сприяє вирішенню завдань Кримінального кодексу України.

